

УДК 537.52

О.І. Запісочний

Інститут електронної фізики НАН України, 88017, м. Ужгород, вул. Університетська, 21
e-mail: gzavil@gmail.com

ПРОФЕСОР І.П. ЗАПІСОЧНИЙ (спогади про батька)

З точки зору сина та учня, науковця, безпосереднього свідка подій розглянуто величні наукові досягнення професора Запісочного І.П. протягом творчого життєвого шляху. Викладено власний погляд на всю "творчу кухню" батька і вчителя, дано оцінку його наукового та організаційного внеску у створення наукової школи з атомної фізики та фізичної електроніки. Показано роль І.П. Запісочного у вихованні молодого покоління науковців та висвітлено роль його учнів у продовженні справи вчителя.

Ключові слова: спогади, інститут електронної фізики, життєвий шлях.

Швидко плине час... 11 років минуло, як пішов з життя Іван Прохорович Запісочний [1]. Але справа його життя продовжується його учнями. Відкриття Інституту електронної фізики в 1992 році в Ужгороді стало одним із здобутків Закарпаття за роки незалежності України.

Здається зовсім недавно вийшла з друку книжка „10 років ІЕФ НАНУ“ [2]. Там наголошено: *„Все життя Івана Прохоровича є прикладом натхненного служіння науці. Його ім'я стало легендою, а його справа - частиною історії розвитку української науки”*.

Важливою даниною Вчителю було також видання в 1997 році його Бібліографії до 75 річчя [3]. Батько дуже пишався цим довідником і з великою радістю розсилав і дарував колегам, друзям і знайомим.

Іван Прохорович змалку прищеплював нам з братом Сергієм любов до фізики. Назавжди запам'яталося, як сім'єю йшли пізно ввечері під зоряним небом. Батько показував нам зірки і сузір'я. Потім пояснював як працює ядерний реактор. Тому не дивно, що ми обидва поступили на фізичні факультети: я – Ужгородського університету, а Сергій – Московського ім. Ломоносова М.В.

В 1973 році Батько показав мені, студенту 2-го курсу „Установку з електронним та атомним пучками, що перетинаються для дослідження процесів в плазмі”, яка була підготовлена до демонстрації на

Виставці досягнень народного господарства у Москві. Мене вразила краса установки і переповнила гордість за Батька. Цей експонат було відзначено вищою нагородою Виставки - „Дипломом пошани”.

Через два роки професора Запісочного І.П. було нагороджено пам'ятною медаллю „Учасникові підготовки і забезпечення управління польотом космічних кораблів „Союз-Аполон”. Саме тоді, четвертокурсником фізфаку, я усвідомив роль елементарних процесів при зіткненнях частинок в космічній плазмі.

У 1976 році цілеспрямований Іван Прохорович виступив з ініціативою створення при одному з фізичних інститутів Академії наук УРСР Ужгородської філії з атомної фізики, яку було підтримано Президією Академії. Зазначу, що ця подія відбулася після його доленосної поїздки в Сполучені Штати Америки і відвідин всесвітньовідомих лабораторій: Об'єднаного інституту лабораторної астрофізики Колорадського університету, Відділення Національного Бюро Стандартів у м. Боулдер, штат Колорадо, Вашингтонського університету у м. Сієтл, Фізичних лабораторій фірми „Белл телефон компані” та інших. Йому тоді стала зрозумілою необхідність зосередити увагу на автоматизації експерименту.

Через 25 років, готуючи спогади, Іван Прохорович намалює на аркуші паперу верхню півкулю Землі і на трьох

континентах – Європі, Азії та Північної Америки позначить міста, де йому довелося побувати. Червоним олівцем він позначив шлях війни: Черкаси-Кишинів-Бухарест-Будапешт, а зеленим олівцем - науковий шлях: Воронеж – Петрозаводськ – Москва – Казань – Новосибірськ – Ташкент – Тбілісі – Єреван – Одеса – Чернівці – Белград – Мінськ – Ріга – Тарту і далі Амстердам – Лондон – Монреаль – Бостон – Боулдер – Сіетл – Нью-Йорк – Париж.

Окрема тема для розмови – організація і проведення на високому рівні в Ужгороді всесоюзних і міжнародних наукових конференцій, про що змістовно можуть розповісти його учні і колеги.

Батько все життя не користувався службовим автомобілем і дуже рідко громадським транспортом. Він щоденно проходив пішки 8-10 кілометрів, не зважаючи на розширення вен на лівій нозі. Навіть був змушений зробити операцію на судинах, але потім навіть у віці 78 років пішки ходив від свого будинку наверх до Інституту. Мабуть важке дитинство в роки голодоморів і участь у Великій вітчизняній війні так загартували його.

У 1981 році завдяки наполегливій праці професора Запісочного І.П. було організовано Ужгородське відділення Інституту ядерних досліджень АН УРСР, яке стало зародком майбутнього Інституту електронної фізики НАН України.

Величезною радістю для Батька було присвоєння йому звання заслуженого діяча науки Української РСР у червні 1985 року. Це була достойна відзнака рідною Україною його самовідданої наукової праці.

Його діяльність в напрямку створення першого академічного інституту на Закарпатті була надзвичайно складною. В 1982 році президент АН УРСР Б.Е. Патон погодився виділити необхідні фінансові кошти на проектування і будівництво корпусу майбутнього інституту. Роком пізніше – прийнято Постанову Президії АН УРСР про проектування лабораторного корпусу і включення об'єкта в плани капітального будівництва Ради міністрів України. Але лише через п'ять років, після підтримки першого секретаря Закарпатського обкому компартії України

Бандровського Г.Й., будівництво почало набирати обертів. Іван Прохорович зміг захопити Генріха Йосиповича ідеєю створення академічного інституту, врахувавши, що той будучи інженером за освітою, раніше опікувався розвитком вищої освіти і науки у Львові.

У звіті про діяльність на посаді керівника УжВ ІЯД АН УРСР у 1986-88 рр. Іван Прохорович написав: *„Чимало перешкод довелося подолати мені, а також заступнику керівника з загальних питань Васовчику Т.Т. ...щодо початку будівництва в 1987 році.”* І далі: *„без наявності такого корпусу було б абсолютно нереальним у найближчі роки перетворення відділення в самостійний академічний інститут”*.

Фактично це була виснажлива боротьба професора Запісочного І.П. та його однодумців проти бюрократичних перепон за реалізацію мрії. Достатньо навести такий приклад: постачання бетону в умовах його дефіциту в Ужгороді на фундамент корпусу інституту контролював деякий час особисто перший секретар міському партії Машков І.П.

Пізніше в своїх спогадах Іван Прохорович напише, що двоє його учнів виявилися найбільш талановитими. Один з них – професор Шпеник Отто Бартоломійович, другий - професор Шимон Людвик Людвикович. Останній став завідувачем кафедрою квантової електроніки та науковим керівником Проблемної науководослідної лабораторії фізики електронних зіткнень. Л.Л. Шимон кілька разів обирався деканом фізичного факультету УжНУ, став Академіком Академії наук Вищої школи України в 1993 році. Таким чином, Іван Прохорович залишив в університеті гідного продовжувача своєї справи.

На жаль, у 1988 році професор Запісочний І.П., досягнувши віку в 65 років, був змушений залишити посаду керівника УжВ ІЯД АН згідно із Статутом Академії наук України. Тоді на посаду керівника Іван Прохорович запропонував (і всляко сприяв при наявності сильного конкурента) обрати професора Шпеника О.Б., який продовжив і успішно завершив будівництво лабораторного корпусу

інституту. А Батько перейшов на посаду головного наукового співробітника відділу електронних процесів.

На протязі чотирьох років перед відкриттям інституту в 1992 році він зосередився на розвитку двох його майбутніх відділів - квантової електроніки та фізики кристалів. Крім цього, Іван Прохорович приділяв багато уваги популяризації наукових знань і відбору талановитої молоді. Він виступив одним з ініціаторів створення Закарпатського фізичного товариства. Його було обрано Головою Ради товариства. З притаманною йому енергією, незважаючи на свій вік, при активній підтримці професора Кікінеші Олександра Олександровича, він працював у фізичному товаристві до 1999 року. З моменту обрання в 1992 році професор Записочний І.П. був також членом Американського фізичного товариства.

Значну моральну підтримку в реалізації задумів Іван Прохоровича надавала його сім'я. Його мама Антоніна Петрівна щиро раділа досягненням молодшого із її трьох синів. А він піклувався про неї і цінував її допомогу по веденню домашнього господарства і вихованню двох її онуків. Дружина Ганна Семенівна все своє життя була яскравим прикладом самовідданості родині і всепоглинаючої любові до свого чоловіка. Саме вона створювала необхідні умови для його творчої розумової праці, піклувалася про харчування і відпочинок.

Слід відзначити, що Батько працював дуже багато: крім щоденної роботи часто працював у вихідні, а коли вимагали обставини - вставав о четвертій годині ранку. З цієї причини мама у вихідні водила нас з братом Сергієм на природу, прищепила любов до закарпатських гір, туризму і гірськолижного спорту. Таким чином, вона давала можливість Івану Прохоровичу цілком зосередитись на улюбленій науці.

Тим не менше, з першого класу Батько привчив нас з братом старанно вчитись, постійно стежив за оцінками, а в старших класах зацікавив фізикою. Брат Сергій, починаючи з сьомого класу, був переможцем міських і обласних олімпіад з фізики, став призером республіканських і все союзних олімпіад. Дев'ятикласником в Новосибірську в 1971 році і десятикласником у

Тбілісі в 1972 році він одержав Почесні Дипломи. В 1978 році Сергій закінчив студентське навчання на кафедрі теоретичної фізики УжДУ у професора Сабова Василя Івановича. Від Батька Сергій Іванович успадкував працелюбність, раціональний склад мислення, аналітичні здібності, цілеспрямованість і сильний характер. Він освоїв кілька професій. Сам побудував будинок. Став кандидатом у майстри спорту із скелелазіння. У всі пори року ходить у кількадевні походи в Черногори на двохтисячники Карпат.

Я закінчив фізичний факультет УжДУ в 1976 році. Батько зацікавив мене на 4 курсі дослідженнями у фізиці електронних зіткнень. Велику роль у моєму становленні як фізика-експериментатора відіграв старший науковий співробітник ПНДЛ ФЕЗ Арпад Йосипович Імре, згодом доктор фіз.-мат. наук і зав. відділом електронних процесів ІЕФ НАНУ. Я також вдячний батькові за те, що він скерував мене в аспірантуру до доцента Алексахіна Іллі Сергійовича, фізика-теоретика за освітою, який успішно оволодів технікою експерименту, виховав плеяду талановитих учнів, став „грозою” наукових семінарів, захистив докторську дисертацію, став професором УжНУ. Після закінчення аспірантури в жовтні 1979 р. я влаштувався на роботу інженером в СКБ ЗАТ в Ужгороді, звідки мене в червні 1980 р. призвали на строкову службу до лав Радянської Армії - офіцером після закінчення воєнної кафедри при УжДУ. А в жовтні того ж року, отримавши дозвіл на тижневу відпустку від командира військової частини, я поїхав на захист дисертації в Ленінградський Фізико-технічний інститут імені Йоффе А.Ф. Провідною організацією виступила кафедра оптики Ленінградського університету, де колись вчився в аспірантурі у професора Фриша С.Е. Іван Прохорович. Він радів після мого вдалого виступу на семінарі кафедри з цікавими результатами дисертаційної роботи.

Потім мені пощастило працювати молодшим науковим співробітником ПНДЛ ФЕЗ УжДУ і науковим співробітником ІЕФ НАН України. Я відчув стиль наукового керівництва Батька. Його життя

було наочним прикладом лідерства у науці. Йому вірили колеги і учні, тому що він завжди дотримував свого слова і не відступав від поставленої мети. Видатний вчений і організатор науки, Нобелівський лауреат академік Капіца П.Л. зауважив, що колектив творчих наукових працівників є тонким механізмом і виступав проти бюрократичних методів керівництва. Петро Леонідович часто звертав увагу на важливість лідерства в науці і підкреслював, наскільки заслуга першопроходця у фундаментальних науках більша від заслуг тих учених, які рухаються в уже прокладеному „фарватері“. У 1973 році у статті для журналу Американської Академії мистецтв і науки - „Дедалус” він написав: *„Відбір наукових працівників за їх творчим талантом є однією з найважчих організаційних проблем наукової роботи”*.

Іван Прохорович вчився у кращих педагогів і науковців. У студентські роки він виконав курсову і дипломну роботу у професора Воронежського університету Левитської М.О., учениці знаменитого академіка Йоффе А.Ф. В 1950 році І.П. Запісочний вступив до аспірантури Ленінградського університету до знаменитого спектроскопіста, майбутнього Члена – кореспондента АН СРСР Фріша Сергія Едуардовича, людини широкої ерудиції і високої культури. Через 18 років С.Е. Фріш відвідав кафедру оптики УЖДУ і залишився задоволеним оригінальними вакуумними установками із нержавіючої сталі, був захоплений новизною результатів досліджень. А потім щорічно Учитель і учень обмінювались листами і поздоровленнями до днів народження. Про надзвичайну об'єктивність С.Е. Фріша красномовно свідчить той факт, що свої мемуари в книзі „Сквозь призму времени” [4], яку писав вечорами на протязі останніх 20 років свого життя, він заповів надрукувати не раніше, як через десять років після його смерті, що й було зроблено тільки у 1992 році у Москві видавництвом політичної літератури!

Як зауважив Іван Прохорович у своїх спогадах, вирішальний вплив на нього зробив видатний радянський фізик, академік-секретар Відділення загальної фізики і астрономії, Лауреат Ленінської і Державних

премій академік Лев Андрійович Арцимович. Він у 1967 році у відгуку на докторську дисертацію Запісочного І.П. поставив одержані ним і його учнями наукові результати як приклад ентузіазму і майстерності деяким співробітникам з великих інститутів АН СРСР! На запрошення Запісочного І.П. академік Арцимович Л.А. в 1968 році приїздив до Закарпаття на відпочинок і з великим інтересом відвідав кафедру оптики і Проблемну лабораторію фізики електронних зіткнень.

На Україні видатним вченим такого масштабу був академік Патон Євген Оскарович, який будучи знаменитим мостобудівником, у віці 59 років почав створювати інститут електрозварювання. Про становлення інституту і титанічну діяльність Євгена Оскаровича Патона чудово написав письменник Іван Малишевський у своїй книзі „Рассказы о Патоне”, виданій у 1984 році. Цю книгу Батько привіз із Києва і дав прочитати мені. Але тільки в березні 2003 року, ще раз переглянувши цю книгу, я зрозумів, чому професору Запісочному І.П. у 1982 році на прийомі у Президента НАН України Патона Б.Є. вдалося переконати останнього виділити необхідне фінансування на проектування і будівництво в Ужгороді корпусу для інституту. Мабуть Борис Євгенович Патон побачив у Івана Прохоровича ту саму впевненість у досягненні поставленої мети - створення інституту, що була колись у його Батька - Євгена Оскаровича. І він не помилився!

У 1993 році Президент НАН України Б.Є. Патон з колегами приїхали на презентацію новоствореного Інституту електронної фізики НАНУ. Коли з Віталіною промовою виступав Президент Академії обличчя І.П. Запісочного, який сидів у президії урочистих зборів, сяяло гордістю і щастям.

Значною подією в житті Івана Прохоровича, учасника Великої Вітчизняної війни було нагородження медаллю „50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов”. Він пишався тим, що у складі гвардійського стрілецького корпусу пройшов з боями по Румунії, Югославії та Угорщині. Наступ на Відень закінчився для батька важким пораненням

у праву руку. На все подальше життя він залишився інвалідом. Але цією рукою він виконував фізичні експерименти у Воропельському університеті, згодом в аспірантурі Ленінградського університету і, нарешті, в наукових лабораторіях Ужгородського університету. А скільки наукових статей, конспектів лекцій і різних документів було написано чітким почерком саме цією покаліченою рукою!

Апогеєм визнання ужгородської наукової школи було присудження в 1995 році авторському колективу під керівництвом І.П. Записочного Державної премії України за цикл робіт „Елементарні процеси та резонансні явища в парних зіткненнях електронів, атомів та іонів“. Суттєво, що серед восьми лауреатів одна частина представляла ІЕФ НАНУ (І.П. Записочний, О.Б. Шпенік, А.М. Завілопуло, А.Й. Імре, О.П. Сабад), а друга частина - УжДУ (В.І. Лендбель, Л.Л. Шимон, І.С. Алексахін). Окремо зазначу той факт, що тільки після третьої спроби Івану Прохоровичу з колегами вдалося випередити конкурентів з Києва і Харкова.

Великою втратою стала для батька смерть його вірної супутниці в житті – дружини Ганни Семенівни у листопаді 1996 року. Він зразу постарів, але мужньо переносив самотність. Ліками для нього були робота в інституті та спілкування з онучками Галиною і Таїсією, а також онуком Сергієм.

І от настав 1997 рік. 12 травня Івану Прохоровичу Записочному виповнилось 75 років. У газеті „Новини Закарпаття“ за 13 травня було надруковано статтю Ірини Густі [5]. На її запитання про призначення Державної стипендії України Іван Прохорович відповів: „Одним з головних досягнень у своїй науковій і творчій діяльності я вважаю створення ужгородської школи з атомної фізики, фізичної та квантової електроніки, досягнення якої відомі далеко за межами нашої країни“. А створення Інституту електронної фізики НАН України він назвав другою і найважливішою справою свого життя. Батько пишався колективом інституту в складі 7 наукових відділів чисельністю понад 100 співробітників, серед яких було 12 докторів і 32

кандидати наук, в тому числі учні професорів Шкоди-Ульянова В.А., Ломсадзе Ю.М. і Головея М.І.

Великою радістю для Батька стало обрання директора Інституту Шпеніка О.Б. Членом-кореспондентом Академії наук України в 1997 році. Він щиро радів тому, що першим член-кореспондентом на Закарпатті став його любий учень. Сьогодні Отто Бартоломійович Шпенік - академік Національної академії наук України, шанований керівник колективу Інституту електронної фізики НАН України.

9 жовтня 1999 року в пресі було опубліковано рішення Ужгородської міської ради про присвоєння професору Записочному І.П. звання „Почесний громадянин м. Ужгород“ за заслуги у розвитку науки та плідну педагогічну діяльність.

На жаль, величезні розумові, фізичні і психічні навантаження дали про себе знати. Тим більше, що природа не наділила Івана Прохоровича міцним здоров'ям. Але він перемагав хвороби. Мабуть мав місце феномен любові та вірності справі всього життя – фізиці, як всепоглинаючий пристрасті. Тому і після 77 років батько з радістю ходив до інституту, де брав участь у подіях і заходах наукового характеру. Але з кожним роком це робити ставало важче.

Важко було спостерігати прискорення процесів старіння його організму. Хотілося вірити, що Іван Прохорович ще створить на схилі життя щось подібне до хемінгуейвського шедевр „Старий і море“. І це сталося. Завдяки наполегливості Отто Бартоломійовича Батько восени 2000 року, незважаючи на головні болі, почав працювати над спогадами. Спочатку працював по півгодини на день, більше обмірковував і згадував минуле, збирав матеріали і фотографії. Потім збільшив час активної роботи до однієї, двох і навіть чотирьох годин на день. Він востаннє в житті пережив процес творчого горіння, ще раз пройшов в думках свій життєвий шлях. В цей час він ходив набережними річки Уж, робив фізичні вправи в саду, вставав серед ночі, щоб занотувати спогади і думки. Взимку він доповнював, редагував текст і підбирав до нього фотографії з свого

архіву. Коли він закінчив написання і дав мені прочитати рукопис, мене охопило почуття радості і любові до батька: він таки спромігся написати стислу, але дуже насичену цікавими фактами працю. На початку 2001 року він передав рукопис Отто Бартоломійовичу для підготовки до друку.

Після кількомісячної напруженої розумової праці і пов'язаних із спогадами духовних страждань, стан здоров'я Івана Прохоровича різко погіршився. Часто почав коливатися тиск крові, погіршився сон і таке інше. В липні 2001 року через порушення мозкового кровообігу він втрачав рівновагу і кілька разів падав. А 5-го серпня 2001 року вранці з цієї причини Батько раптово помер.

На превеликий жаль, Іван Прохорович

не дожив до свого 80-літнього ювілею. Урочисті збори, присвячені пам'яті професора Запісочного І.П., відбулись 13 травня 2002 року в актовому залі Інституту електронної фізики НАНУ. Особливістю цієї події стала презентація книги його спогадів „Шлях в науку” [6], яка на загальну думку виступаючих стала не тільки цеглиною увічнення його світлої пам'яті, але й слугуватиме орієнтиром для молоді, що обирає своєю справою служіння науці.

Виявом величезної шани вдячних учнів було відкриття барельєфу професора Запісочного І.П. у вестибулі інституту роботи скульптора Й.О. Пала.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Запісочний О.І. Слово про батька // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Фізика. Випуск 12. – 2002. – С. 104-114.
2. 10 років Інституту електронної фізики Національної академії наук України: ІЕФ'2002 / Заг. редакція член-кор. НАН України О.Б. Шпеніка, уклад. доктора фіз.-мат. наук А.М. Завилопуло, Ужгород: Мистецька лінія, 2002. – 212 с.
3. Іван Прохорович Запісочний. Бібліографія до 75-річчя / Упор. В.Т. Маслюк, відп. ред. А.М. Завилопуло. – Київ: Наукова думка, 1997. – 103 с.
4. Фриш С.Э. Сквозь призму времени (Воспоминания), Москва: Изд. Политической литературы, 1992. – 430 с.
5. Густі І. Ще один ранг професора Запісочного І.П. / Новини Закарпаття. 1997. – 13 травня.
6. Запісочний І.П. Шлях у науку. Спогади. – Ужгород: Мистецька лінія, 2002. – 70 с.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2012

A.I. Zapesochny

Institute of Electron Physics NAS Ukraine, 88017, Uzhhorod, Universitetska Str., 21
e-mail: gzavil@gmail.com

PROFESSOR I.P. ZAPESOCHNY **(memories of my father)**

The magnificent scientific achievements of Prof. I.P. Zapesochny along his life path are considered from the point of view of his son, disciple, scientist, the direct witness of the events. His own view on the whole "scientific kitchen" of his father and teacher is given, as well as his estimation of his scientific and organizational contribution into the formation of scientific school on atomic physics and physical electronics. The role of Prof. I.P. Zapesochny in the training of young generation of scientists is shown, the role of his disciples in the further development of their teacher's activity is pointed out.

Key words: memories, Institute of Electron Physics, life of the scientist.

А.И. Запесочный

Институт электронной физики НАН Украины, 88017, г. Ужгород, ул. Университетская, 21
e-mail: *gzavil@gmail.com*

ПРОФЕССОР И.П. ЗАПЕСОЧНЫЙ **(воспоминания об отце)**

С точки зрения сына и ученика, ученого, непосредственного свидетеля событий рассмотрены научные достижения профессора Запесочного И.П. на протяжении творческого жизненного пути. Изложен собственный взгляд на всю "творческую кухню" отца и учителя, дана оценка его научного и организационного вклада в создание научной школы по атомной физике и физической электронике. Показана роль И.П. Запесочного в воспитании молодого поколения ученых и освещена роль его учеников в продолжении дела учителя.

Ключевые слова: воспоминания, институт электронной физики, жизненный путь ученого.